

УДК 655.55 (474.5) +(1-16) 93/94 “XIX–XX ст.”

DOI: 10.18523/2617-3417.2024.7.151-154

Шандра В. С.

ПРО ПРИЧИНИ НЕВДАЧ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ЛИТВИ

Рецензія-огляд: Дарюс Сталюнас. Польша или Русь. Литва в составе Российской империи. Автор. пер. с литовского Т. Тимченка. Москва: Новое литературное обозрение, 2022. 376 с. (Серия Historia Rossica)

У рецензії-огляді монографії знаного литовського дослідника Дарюса Сталюнаса розглянуто історію перебування у Російській імперії Литви як складової Північно-Західного краю. Звернуто увагу на концепції, які обслуговували імперську експансію, а також на заходи, до яких вдавалася російська держава, прагнучи русифікувати місцеву людність, зокрема литовців, поляків, білорусів і євреїв. Зауважено, що автору вдалося простежити, що цей процес відбувався паралельно з деполонізацією, з насадженням православ'я, заміною латиниці кирилицею та запровадженням російської мови до католицького і юдейського богослужіння. Визначено, чому імперія не досягла бажаної русифікації. Підкреслено, що скрупульозне дослідження складних проблем збереження етнічних ідентичностей, а згодом і націєтворення, робить науковий доробок Дарюса Сталюнаса цінним для поглибленого вивчення подібних процесів і для українських історичних регіонів XIX — початку XX століття.

Ключові слова: Дарюс Сталюнас, Литва, Північно-Західний край, русифікація.

Низка досліджень про історію набутих Російською імперією регіонів¹ поповнилася новим виданням про Литву, автором якого став авторитетний історик Дарюс Сталюнас. До заголовка він виніс дещо прямолінійні, але виразні метафоричні слова ще вчора морського офіцера, а в 1868–1869 рр. віленського губернатора Івана Шестакова, який висловився, що Литва — це частина або Росії, або Польщі. Так само вважали немало й інших російських сановників та інтелектуалів. Тож автор присвятив монографію дослідженню того, як Велике князівство Литовське втратило державність, а литовці — етнічну ідентичність, і завдяки яким дослідникам та під

впливом яких процесів вони знову з'явилися на мапах, набули територію власного постійного проживання з писемною графікою. Для цього йому довелося залучати численні джерела та апробовані методики, які, помножені на інтелект, дослідника посприяли тому, що книжка вийшла напрочуд новаторською і цікавою.

Як і годиться, автор проаналізував спершу історіографічну ситуацію, з'ясував, як змінювались оцінки перебування історичних литовських земель у складі Російської імперії, пояснив спільне і розбіжне бачення цього питання литовськими, польськими і білоруськими істориками і особливо відзначив внесок у вивчення Російської імперії авторів із віддаленого зарубіжжя. Зауважено, що ті по-різному визначали ступінь дискримінації місцевих литовців, білорусів і поляків. З інтересом сприймаються авторські спостереження за зміною назв набутих імперією західних територій і спробами вловити їхній символічний підтекст. Можна лише пошкодувати, що автор не завжди вказує на конкретні законодавчі документи, які регламентували їх використання. Наприклад, згадку про імператорський указ 1840 р. про невживання назв Білорусії і Литви не підкріплено відсиланням до повного

¹ *Западные окраины Российской империи*, под ред. А. И. Миллера и М. Д. Долбилова (Москва: Новое литературное обозрение, 2006); *Северный Кавказ в составе Российской империи*, под ред. В. О. Бобровникова и И. Л. Бабич (Москва: Новое литературное обозрение, 2007); *Сибирь в составе Российской империи*, под ред. А. В. Ремнева и Л. М. Дамешка (Москва: Новое литературное обозрение, 2007); *Центральная Азия в составе Российской империи* (Москва: Новое литературное обозрение, 2008); А. Кушко и В. Таки, *Бессарабия в составе Российской империи 1812–1917* (Москва: Новое литературное обозрение, 2012); М. Рольф, *Польские земли под властью Петербурга. От Венского конгресса до Первой мировой* (Москва: Новое литературное обозрение, 2020); *Регионы Российской империи: идентификация, репрезентация, (на) значение*, ред. Е. Болтунова и В. Сандерленд (Москва: Новое литературное обозрение, 2021) та ін.

зібрання законів (с. 57)², хоча саме з нього розпочинається забуття історичної назви держави Великого князівства Литовського.

У розділі про формування концепції Західної Русі Д. Сталюнас переповів наукові концепції Сергія Уварова і Ніколая Устрялова, що, на нашу думку, й спричинили появу імператорського указу та надовго законсервували міф про російський характер Великого князівства Литовського. У наступному розділі йдеться про важливість етнографічних аргументів для з'ясування етнічних ідентичностей місцевого люду. Їх зауважували під час статистичних і географічних описів Російської імперії. Першим, хто звернув серйозну увагу на литовців, був Павел-Йозеф Шафарик, який відніс їх до балтів, а на мапу ареал їхнього проживання наніс лише в 1848 р. Петро Каппенен. Не менш інформативними є й дані про атласи, в яких, за уважним аналізом автора, наводили перебільшену чисельність локального російського населення. Причиною цього було політичне прагнення обґрунтувати правомірність імперії на витіснення поляків із краю.

Важливою сторінкою книжки стало дослідження ролі Російського географічного товариства, яке залучало до вивчення цього історичного регіону незаангажованих дослідників (не поляків і не німців). Зібрані ним дані використовували для окреслення території проживання етносів, мов їхнього спілкування та визначення заходів для піднесення їхнього благоустрою. Не останньою чергою їх запозичували російські сановники: спираючись на присутність російського населення, доводили його російське походження.

Розділ про значення адміністративно-територіального поділу, який автор вважає важливим інструментом національної політики, привертає особливу увагу. Бо нещодавно самій довелося звертатися до цього питання на українських теренах³. Д. Сталюнас дійшов висновку, що на адміністративно-територіальні поділи в Литві впливали різні чинники, серед яких історичні і етнокультурні, зручність комунікацій, обмеження значення Вільно, зменшення домінування поляків і посилення російського впливу тощо. Вважалося, що об'єднання в одну адміністративну одиницю різних територій із призначенням центром російського міста зменшить притя-

гальну здатність старих столиць. І все ж, на його переконання, найбільш дієвими були ідеї територіальної етнічності.

Пошуку концепцій національної політики в Північно-Західному краї напередодні Січневого повстання 1863 р. автор присвятив дещо менше тексту, обмежившись проєктами віленського генерал-губернатора Владіміра Назімова і попечителя однойменного навчального округу Александра Ширинського-Шихматова. Та виявив, що жоден із цих проєктів не набув законодавчої чинності, бо посаду генерал-губернатора обійняв Ніколай Муравйов, який вважав, що він одноосібно вирішуватиме будь-які проблемні питання краю. Можна лише пошкодувати, що дослідник не зауважив, коли і хто ініціював назву «Північно-Західний край», адже Симон Рубінштейн нею жодного разу не скористався⁴.

Надзвичайно цікавим виявився розділ, присвячений поняттю «обрусение», адже його зміст був багатозначним і його по-різному розуміли політики, чиновники, літератори і публіцисти: відштовхуючись від православної конфесії, етнічного походження до російськомовного спілкування. Щоби зрозуміти його функціональне призначення, автор паралельно розглянув не менш вживане поняття «ополячівание» (яке, як тоді пояснювали, застосували вперше езуїти), а також важливий термін «деполонізація». Уважний погляд на тодішні риторики, як-от «лицо польського походження і католического вероисповедання», та практики їх вживання змусив автора розрізняти вже новочасні терміни, такі як акультурація, асиміляція і інтеграція. Не залишилися непоміченими й відтінки дефініцій щодо назви поляка, якого розрізняли і за етнічним, і за територіальним критеріями. Висвітлюючи проєкти й дискусії, які тривали в бюрократичному і літературному середовищах щодо термінів, пов'язаних із ополяченням і русифікацією, автор дещо залишає в стороні питання литовського етносу, а паралельно у цьому розділі і надалі аналізує становище білорусів і євреїв. Разом з тим для більшої переконливості наслідків русифікації не зайвим би було назвати саме тут прізвиська поляків-католиків, які перейшли в православ'я і в такий спосіб стали росіянами.

З'ясовуючи національні питання урядової політики, зокрема якою мовою навчати дітей в школах і як усунути польську мову як мову навчання і предмета вивчення, автор запропону-

² 1840 г., июля 18. Об именовании губерний Белорусских и Литовских каждую отдельно Витебскою, Могилевскою, Виленскою и Гродненскою. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. 15. Отд. 1. № 13678.

³ Валентина Шандра, «Формування адміністративно-територіального устрою українських земель як засіб інтеграції до складу Російської імперії (кінець XVIII — початок XX століття)», в *Росія — Україна: зради, союзи, війни* (2022), 102–133.

⁴ Симон Рубінштейн, *Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год* (Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1894).

вав досить нетрадиційний висновок. Численні заходи адміністрації вживали не для русифікації поляків, а для захисту від полонізації литовців. Далі автор заглиблюється в проблему лінгвістичної інженерії, яка стає зрозумілою через запровадження кирилиці в литовське письмо, що до того послуговувалося латинською графікою. Як стверджує автор, литовська інтелігенція підтримала кирилізацію, вважаючи її надійним захистом від польських впливів і сприятливою можливістю для розвитку литовської літератури. Проте питання ускладнювалося запровадженням російської кирилиці на литовське письмо, яке, до всього іншого, потребувало ще й введення нових літер для передавання литовської фонетики. Своєю чергою, російська держава потурбувалась про підготовку вчителів для народних шкіл, які б могли викладати у них литовською мовою за умови благонадійності й православного віросповідання. А оскільки таких у достатній кількості не знайшлося, то справа пішла утормованим шляхом: учителями ставали педагоги із внутрішніх російських губерній, які, на переконання реформаторів, краще знали російську мову, ніж місцеві росіяни. А щодо письма, то імперські чиновники вирішили запроваджувати літери російської абетки, свято вірячи, що вона відіграє інтеграційну роль і полегшить опанування російської мови. Переходове призначення литовської мови призвело до того, що вже на початку 1870-х рр. для литовців і латишів не видавали ні релігійну літературу, ні календарі, не кажучи вже про її витіснення і з народної школи. Автор, спираючись на численні факти, довів, що зміна абетки стала підготовчим етапом на шляху від акультурації до асиміляції і до насадження литовцям православ'я. Викликає заперечення часте вживання автором означення «Малоросія», особливо тоді, коли йдеться про запровадження до навчальних програм місцевих мов. Воно було б коректним до історичного регіону Малоросія, але ж українське населення проживало не лише в ньому, а й на Правобережжі та на півдні України.

Окремий розділ присвячено білорусам, частина з яких були католиками, частина — православними, і які перебували у віданні віленських вищих посадовців: генерал-губернатора і попечителя навчального округу. Ті до певного часу вважали, що особливо і не варто перейматися становленням білоруської мови. За їхнім розумінням, перспектив у мови не було, бо не існувало білоруської художньої літератури. Це тривало доти, доки поляки не почали друкувати нею книжки латинською абеткою. На думку автора,

питання також загострилося після спроби запровадити російську мову до католицького богослужіння. На таке рішення влади неабияк вплинули ідеї Михаїла Каткова, який вважав на часі визначити етнічну належність не за віросповіданням, а за належністю до російської культури, яка буде поширюватися завдяки російській мові. Натомість більшість все ще дотримувалася релігійної концепції російськості.

Логіка дослідження спонукала автора розглянути явище масового навернення місцевих католиків у православ'я впродовж 1860-х рр. Для цього було виявлено офіційну інтерпретацію цього неординарного соціального прояву та зауважено різні ролі місцевої і центральної влади. Серед причин, мене, як читачку, найбільше вразило масове закриття католицьких храмів і перетворення їх на православні церкви, не менше — переселення навернутих для віддалення їх від компактного місця проживання католиків. Однак, як доводить Д. Сталюнас, заходи конфесіональної інженерії не набрали масового характеру через побоювання, що примус призведе до небажаних у пограничних районах протиурядових настроїв.

Соціальна конфігурація місцевої людності була б неповною, якби автор не звернувся до чисельної групи, яка вирізнялась від інших етноконфесійних етносів, а саме євреїв. На відміну від інших розділів, у присвяченому євреям значну увагу надано загальній урядовій політиці та чинникам, які вплинули на відмінне від європейських монархів ставлення до єврейського етносу. Автор визначив цю політику як чергування дискримінаційних і інтеграційних заходів, що після повстання 1863 р. сконцентрувалися на обов'язковості для єврейських дітей світської російської освіти, яка передбачала введення російської мови для викладання «єврейських предметів» і для юдейського богослужіння. Однак, як переконує автор, ініціативи місцевих чиновників не було підтримано «нагорі», оскільки вищі урядовці вважали, що варто більше перейматися освітою росіян, а не євреїв.

Метафора, винесена до заголовка книжки, як виявляється, стала показником великого часового відрізка, про що засвідчує останній розділ праці, присвячений викликам революції 1905 р. Час, що минув після повстання 1863 р., дещо змінив ситуацію: дискримінаційні заходи відійшли на задній план. За цей проміжок сформувалася литовська літературна мова, якою було дозволено вивчати католицький закон Божий і яка стала предметом вивчення у середній школі. Більше того, вона проникала і у діловодство

державних установ, зокрема у Ковенській губернії. Модернізація з її мобільністю, прогресом освіти, самоідентифікацією етносів однак не змінила ставлення чиновників до поляків як до ворогів російської державності. До них напередодні Першої світової війни було віднесено і прибалтійських німців, а згодом і литовців, яких начебто не варто було підтримувати через їхній сепаратизм у майбутньому. А тому, на думку автора, імперська національна політика, яку він визначає як націоналістичну, майже не змінилася, хоча й стала стратегічно більш розважливою, адже сподівалася на польсько-литовські конфлікти, які повернуть людність до Росії.

Оригінальними виявилися й авторські висновки, сформульовані як відповідь на запитання, чому Російська імперія не досягла бажаних асиміляційних успіхів. Адже, незважаючи на численні заходи, відбулося становлення литовського національного руху, діячі якого прагнули до створення власної держави.

Натомість білоруське націєтворення відставало з різних причин, однією з головних було названо брак власної церкви, яка мала б стати, але не стала унійною. Д. Сталюнас зробив логічний підсумок, що імперська влада Росії не мала ефективної національної політики, тому що боялась сепаратизму, часто розраховувала лише на військовий примус. Вона не змогла зупинити колонізацію і як наслідок не досягла успіхів, навіть оголосивши православне населення росіянами. Ба більше, євреї, які не ставили перед собою жодних сепаратистських цілей, зазнавали дедалі більшої дискримінації.

Читаючи дослідження литовського історика, постійно ловила себе на думці, що інтерпретація імперських державців про народи на західному порубіжжі були і схожими, і відмінними як для Північно-Західного, так і Південно-Західного краю. Відтепер їх вивчення можна поглиблювати, спираючись на монографію Д. Сталюнаса.

Bibliographic References

- Centralnaya Aziya v sostave Rossijskoj imperii.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008.
- Kushko, A., & V. Taki. *Bessarabiya v sostave Rossijskoj imperii 1812–1917.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012.
- Regiony Rossijskoj imperii: identifikaciya, reprezentaciya, (na) znachenie.* Red. E. Boltunova & V. Sanderlend. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2021.
- Rolf, M. *Polskie zemli pod vlastyu Peterburga. Ot Venskogo kongressa do Pervoj mirovoj.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020.
- Rubinshtejn, Simon. *Hronologicheskij ukazatel ukazov i pravitel'svennyh rasporyazhenij po guberniyam Zapadnoj Rossii, Belorussii i Malorossii za 240 let, s 1652 po 1892 god.* Vilna: Typ. A. G. Syrkina, 1894.
- Severnij Kavkaz v sostave Rossijskoj imperii.* Pod red. V. O. Bobrovnikova i I. L. Babich. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007.
- Shandra, Valentyna. "Formuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu ukrainykykh zemel iak zasib intehratsii do skladu Rossijskoj imperii (kinets XVIII — pochatok XX stolittia)". *V Rosiia — Ukraina: zrady, soiuzy, viiny*, 102–133. (2022).
- Sibir v sostave Rossijskoj imperii.* Pod red. A. V. Remneva i L. M. Damesheka. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007.
- Zapadnye okrainy Rossijskoj imperii.* Pod red. A. I. Millera i M. D. Dolbilova. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2006.

V. Shandra

ABOUT THE REASONS FOR THE FAILURES OF THE NATIONALIZATION OF LITHUANIA BY THE RUSSIAN EMPIRE

Review: Darius Staliunas. *Poland Or Rus. Lithuania As Part Of The Russian Empire.* Authorized Translation From Lithuanian By T. Timchenko. Moscow: New Literary Review, 2022. 376 p. (Series Historia Rossica)

The review of the monograph of the well-known Lithuanian researcher Darius Stalyunas examines the history of Lithuania's stay in the Russian Empire, as a component of the North-West Region. Attention is drawn to the concepts that served the imperial expansion, it also points to the measures that the Russian state resorted to, seeking to Russify the local population, in particular Lithuanians, Poles, Belarusians and Jews. It is noted that the author was able to trace that this process took place in parallel with depolonization, with the propagation of Orthodoxy, the replacement of the Latin alphabet with Cyrillic and the introduction of the Russian language into Catholic and Jewish church services. It is also determined why the empire did not achieve the desired Russification. It is emphasized that a scrupulous study of the complex problems of preserving ethnic identities, and subsequently of nation-building, makes the Stalyunas' study valuable for the in-depth research of similar processes in Ukrainian historical regions of the 19th and early 20th centuries.

Keywords: Darius Stalyunas, Lithuania, North-West Region, Russification.

Матеріал надійшов 31.01.2024

